

IV.

A BÉLAKÚTI/PÉTERVÁRADI MONOSTOR FEKVÉSE ÉS ALAPRAJZA

Az 1890-es években Érdujhelyi Menyhért hat alkalommal is elemezte Pétervárad történetét¹⁵⁰. E munkák segítségével pontosan nyomon követhető, hogyan szaporodtak adatai, hogyan lettek következtetései egyre pontosabbak. Az egyik pont, ahol vélekedése több ízben is módosult, a bélakúti/pétervárad apátság helyének meghatározása. Az 1890-es évek elején még csak két, egymásnak el-
lentmondó forráscsoportra támaszkodhatott. Az egyik: IV. Béla 1237-es alapítólevele¹⁵¹, amely szerint azt a helyet, ahol a monostor felépült, korábban Ukurdnak (Ökördnék¹⁵²) hívták. E helynév az állattartásra, tehát közvetve le-
gőkre utal¹⁵³. Az írott források másik csoportja: Imreffy Mihály bácsi ispán és péterváradai várnagy 1522-es számadása¹⁵⁴, valamint az 1526-os ostromot leíró
jelentések¹⁵⁵ viszont arra utalnak, hogy a Duna-parti sziklán levő várban nem vár-
kápola¹⁵⁶, hanem templom állt. Ez azonban a XIII. század közepétől csak a
püspöki székhelyekre, valamint az erődített monostorokra volt jellemző¹⁵⁷. E
források alapján tehát joggal következtethetünk arra, hogy a ciszterci monos-
tortemplom a vár belsejében állt. A péterváradai várhegy sziklája azonban állat-
tartásra nem alkalmas hely, így igencsak valószínű az, hogy az alapítólevél
megfogalmazása a Duna jobb partján emelkedő sziklára nem vonatkozhat.

Érdujhelyi Menyhért 1891-ben úgy gondolta¹⁵⁸, hogy a bélakúti/pétervára-
di monostor a várhegytől délre levő völgyben – újkori nevén Rókus-völgyben –,
a Dunát övező mocsár partján¹⁵⁹, egy forrás mellett állt, temploma azonban a vár-
hegyen, a fellegvárbán volt. A Rókus-völgyre tényleg ráillenek az alapítólevél
szavai. A péterváradai várhegyet övező völgyekben azonban több vízforrás is
van¹⁶⁰. Érdujhelyi Menyhért választásában akarva-akaratlanul is szerepet
játszhatott az, hogy a Rókus-völgyben áll a tekijai Havasboldogasszony-templom,
a környék híres zarándokhelye¹⁶¹. E templom építéstörténete azonban nem
nyúlik vissza a középkorba. Legrégibb része a török türbéből vagy mecsetből
kialakított szentély¹⁶². A Havasboldogasszony-patrocínium pedig az 1716. au-
gusztus 5-én, vagyis Havasboldogasszony napján lezajlott péterváradai csata¹⁶³
emlékét őrzi. Ez esetben tehát nem célravezető a ciszterciek Mária-kultuszá-
ra¹⁶⁴ vagy a monostortemplom Boldogságos Szűz Mária-patrocíniumára¹⁶⁵ gon-
dolni. A Bélakút-Rókus-völgy azonosítást a felsorolt nehézségek ellenére sem
kérdőjelezték meg a későbbi kutatók¹⁶⁶.

1892-ben Érdujhelyi Menyhért egy újabb elképzelést fogalmazott meg¹⁶⁷ a bélakúti/péteváradai monostor fekvéséről. Rupp Jakab nyomán¹⁶⁸ helyezkedett arra az álláspontra, hogy a monostor is és a temploma is a Rókus-völgyben állt, az apát lakhelye ezzel szemben a várban volt. Valószínűleg ő maga is hamar belátta, hogy egy évvel korábbi vélekedéséhez hasonlóan, új elgondolása sem egyeztethető a szerzetesi élet reguláival¹⁶⁹. Így az 1893-ban¹⁷⁰ és 1894-ben¹⁷¹ megjelent munkáiban az áll, hogy a monostor és temploma is a völgyben épült fel, a védelmét biztosító vár pedig a hegyen. Ide azonban a szerzetesek csak veszély esetén vonultak fel.

Érdujhelyi Menyhért ezután ismét csak öt év múlva 1899-ben szólt Pétevárad történetéről¹⁷². A bélakúti/péteváradai monostor helyének kérdésében előző megnyilatkozásaival ellentétes módon foglalt állást. Új elgondolásának alapja egy 1344-es oklevél a vatikáni levéltárból¹⁷³. Ebben az okiratban Kaboli László kalocsai érsek engedélyt kér a Szentszéktől, hogy székhelyét a péteváradai várba, a ciszterci monostor mellé költöztesse. E kérvény felfedezése után vált teljesen bizonyossá az, hogy az apátság már a XIV. század közepén sem ott állt, ahol alapították. A monostor átköltöztetését Érdujhelyi Menyhért a tatárjárás következményének tartotta. Az egyik tatár sereg ugyanis 1242-ben végigvonult a Duna-parti hadiúton¹⁷⁴. Logikus volt arra gondolni, hogy a várhegy melletti völgyben újonnan megépült ciszterci rendház is a tatárok martaléka lett. Így Érdujhelyi Menyhért végleges álláspontja szerint a ciszterciek a tatárjárás után IV. Ince pápa (1243–1254) várépítésre felszólító levelének¹⁷⁵ engedelmessé emeltek várat a Duna jobb partja fölé emelkedő sziklán, és lerombolt monostorukat is itt építették újjá. A bélakúti monostor Péteváradra költöztetésének részleteit Pataki Vidor tisztázta végérvényesen 1942-ben¹⁷⁶. A rendi Nagykáptalan határozataira¹⁷⁷ támaszkodva mutatta ki azt, hogy IV. Béla már a tatárjárás előtt is sürgette a monostor áthelyezését.

A bélakúti/péteváradai ciszterci apátság kutatását még manapság is hátráltatja, hogy a szakemberek zöme nem figyelte fel sem Érdujhelyi Menyhért 1899-es vélekedésére, sem pedig Pataki Vidor kiegészítéseire. Érdujhelyi Menyhért 1894-ben megjelent Újvidék-monográfiája¹⁷⁸ alapján a monostort továbbra is a Rókus-völgyben keresték, és abba is belenyugodtak, hogy az a török hódoltság idején nyomtalanul eltűnt. E nézet terjedését az is segíthette, hogy Érdujhelyi Menyhért város történeti monográfiája igen hamar szerbhorvát¹⁷⁹, illetve német¹⁸⁰ fordításban is megjelent.

A bevezetésben már említettem, hogy a két világháború közt a középkori várkutatások „melléktermékeként” jelentek meg a bélakúti/péteváradai cisz-

terci monostorról XVII. századi alaprajzok. A Gjuro Szabo által közölt példányon¹⁸¹ (2. kép) kívül a karlsruhei Generallandesarchiv anyagában még két 1688-as Pétervárad-alaprajz van¹⁸² (3–4. kép). Mind a hármat azonos személy rajzolta, aki munkáit nevének kezdőbetűivel, I. M.-mel szignálta¹⁸³. A három ábrázolás közül kettő (2–3. kép) azonos léptékű alaprajz. A Gjuro Szabo által közölt példánynál¹⁸⁴ (2. kép) valamivel részletesebb a másik, a publikálatlan¹⁸⁵ (3. kép). A harmadik alaprajz¹⁸⁶ (4. kép) tulajdonképpen egy, Péterváradot és környékét bemutató térkép részlete. Ezen a vár és a monostor ábrázolása a Gjuro Szabo által publikált alaprajz (2. kép) kicsinyített mása. E térkép felirata szerint a császári hadsereg egyik része 1688. július 10. és 20. közt Pétervárad mellett táborozott¹⁸⁷. Ekkor készülhettek a felmérések is.

I. M. mindhárom munkájára az elnagyolás, a sematizálás jellemző, különösen a harcászati jellegtelen objektumok ábrázolásában. Nem kizárt, hogy a torzulások egy része a másolás eredménye. A karlsruhei levéltár térképeit feldolgozó Glaser Lajos következtetett arra¹⁸⁸, hogy a Pétervárad-alaprajzok másolatok. Megfigyelését az 1688-as hadjárat eseményei megerősítik. I. Lajos Vilmos badeni örgróf, akinek hagyatékából e felmérések a karlsruhei levéltárba kerültek, 1688 júliusában nem táborozott a péterváradai vár alatt. Horvátokból és németekből álló seregteste élén átkelt a Száván, és Belgrád ostromának részeként Boszniában hajtott végre egy elterelő hadműveletet¹⁸⁹.

Nagyobb pontosságra törekedett az a rajzoló, akinek munkáját (5. kép) a bécsi Kriegsarchiv térképtára őrzi¹⁹⁰. Munkáját nem írta alá, így személyazonosságát csak találgatni lehet¹⁹¹. E térkép is minden valószínűség szerint a császári sereg júliusi, Pétervárad melletti táborozása idején készült.

A Gjuro Szabo által közölt karlsruhei alaprajzból (2. kép) a péterváradai monostortemplom szerkezeti felépítésének csak néhány alapvető sajátága vehető ki. A nagyjából kelet-nyugati irányú¹⁹² hosszházhoz keletről keresztház csatlakozik, azt pedig egy félkör vagy poligonális alaprajzú szentély zárja. A hosszház osztatlan, a szentély irányában szűkül, oldalfalait két-két támpillér tagolja. További támpillérek a keresztház sarkain, valamint a hosszház délkeleti sarkán figyelhetők meg. A monostortemplom szerkezetiileg nagyjából négyszög alakú idomokból épül fel¹⁹³. Az alapnégyszöget a hosszház és a keresztház átmetszése rajzolja ki. A hosszház tulajdonképpen három további négyszög nyugati irányban, a keresztház pedig egy-egy négyszög észak, illetve dél felé. A fenti megfigyeléseket árnyalja, de részben meg is kérdőjelezi a másik, a publikálatlan karlsruhei alaprajz (3. kép). A szentély ezen támpilléres és határozottan poligonális. A támpillérek száma és a bejelölt boltozati bordák elosztása arra

utal, hogy a szentély a nyolcszög öt oldalával zárul. A szentélyhez itt is nyugatról keresztház, majd egy hosszház csatlakozik. A hosszház ez esetben is osztatlan, de nem szűkül kelet felé, és támpillérek sem tagolják oldalfalait. Ezek helyére a rajzoló ablakokat(?) jelölt be. Az előző alaprajzzal ellentétben itt a hosszház északnyugati sarkán van támpillér. E felmérés szerint a templom szerkezete nem négyszögeken, hanem téglalapokon alapszik. Az alaptéglalapot a hosszház és a keresztház csatlakozása rajzolja ki. A hosszház további három, szélesebb oldalával egymás mellé fektetett téglalap nyugat felé. A keresztház két szára is téglalapokból áll – ezek hosszabb oldala azonban az alaptéglalap rövidebb oldala.

A három alaprajz közül csak a publikálatlan karlsruhein tüntették fel a tetőgerendák helyét. E vonalak elemzése váratlan eredményeket hozott. A XIII. századi, ciszterci analógiák¹⁹⁴ alapján azt várnánk, hogy mind a hosszházat, mind a keresztházat nyeregtető fedje, a tetőgerendák a négyzet középpontjában fussanak össze, a hosszház tetőgerendája pedig a nyugati homlokzat háromszög alakú oromzatának a csúcsához csatlakozzon. Az alaprajz ezzel ellentétben egyrészt arra utal, hogy a keresztház szárait egy-egy olyan sátoztető fedte, amely nem érintkezett a hosszház tetőszerkezetével. Másrészt e vonalak szerint a hosszháznak a nyugati homlokzat felé eső részét egy ún. kontytető fedte. A tető ilyen kialakításának azonban előfeltétele az, hogy a homlokzat ne egy háromszög alakú oromzattal, hanem egy vízszintes falkoronával záródjon. Csak ebben az esetben lehet ugyanis a homlokkal és a hosszház tetőgerendája közé iktatni egy háromszög alakú tetőrészt. (A két tetőszerkezet közti különbségeket szemlélteti a 6–7 ábra¹⁹⁵.)

A két karlsruhei alaprajz elnagyolt, és egymásnak több esetben is ellentmondó részletei a bécsi Kriegsarchiv pontosabb felmérése (5. kép) segítségével értelmezhetőek. Az összehasonlításból elsősorban az derül ki, hogy a két karlsruhei alaprajz közül a közöletlen (3. kép) a pontosabb. Továbbá nyilvánvalóvá válik az is, hogy – leszámítva a hosszház oldalfalait tagoló támpilléreket – a karlsruhei alaprajzok részletei nem a képzelet szüleményei. (A közöletlen karlsruhei alaprajzon látható tetőgerendák hitelességének a megítélésére alább még visszatérek.)

A bécsi Kriegsarchivban őrzött felmérés szerint is a bélakúti/péterváradai apátság temploma hosszházból, keresztházból és szentélyfejből áll. Főszentélye két boltszakaszos, sokszögzáródású, támpilléres. A bécsi alaprajz szerint e rész keleti lezáródása aszimmetrikus (lásd a 8. képet). Egyelőre még nem lehet eldönteni, valóban a sokszög oldalait tűzték-e ki az építkezés megindulásakor té-

vesen, vagy e furcsa részlet csak egy XVII. század végi elrajzolás következménye. A poligonális lezárású szentélyfejet nyugatról két-két egyenes záródású mellékszentély fogja közre. Ezek északi, illetve déli zárófalai azonosak a keresztház zárófalaival. A hosszház a nyolcszög öt oldalával záródó főszentéllyel azonos szélességű, és osztatlan. Ezen az alaprajzon sincsenek bejelölve a hosszház terét hajókra osztó pillérek vagy pillérkötegek lábazatai. Jelenleg még nem lehet eldönteni, e hiány annak a következménye-e, hogy a hosszházat már az építéskor ilyenre tervezték, vagy a pilléreket csak egy későbbi átalakítás során bontották el, vagy esetleg csupán arról van szó, hogy a rajzoló e részletet valamilyen oknál fogva elhagyta. (A monostortemplom alaprajzi vázlata^{195a} a 8. képen látható. Elkészítésekor a bécsi Kriegsarchiv felmérését vettem alapul. Csak a sokszöglezárású főszentély boltozási rendszerét vettem át a karlsruhei publikálatlan alaprajzról [3. kép]. A könnyebb tájékozódás érdekében e részletet pontvonallal jelöltem.)

A bécsi alaprajzon (5. kép) feltüntetett falszakaszok teszik teljesen bizonyossá azt, amit a karlsruhei ábrázolások alapján csak sejteni lehetett. A bélakúti/péterváradai monostortemplom előképei a ciszterci építészetben¹⁹⁶ fedezhetők fel. Csak a bécsi felmérés rajzolója jelölte be az egyenes záródású mellékszentélyeket. Ezek egyrészt a ciszterci eredetet teszik bizonyossá, másrészt nélkülük a templom típusát sem lehetne meghatározni. A péterváradai várhegyen álló monostortemplom a poligonális főszentéllyel és két-két mellékszentéllyel rendelkező templomok közé sorolható¹⁹⁷. E csoportot a hosszház kétféle kialakítási lehetősége miatt két típusra lehet bontani¹⁹⁸. Háromhajós hosszház esetén a Morimond II. típusú alaprajzot¹⁹⁹ kapjuk. E típusnak jelen ismereteink szerint a ciszterciek Kárpát-medencei apátságai közt egyetlenegy képviselője van: az erdélyi kerci (Cîrța, Rom.) monostortemplom²⁰⁰ (9. kép). Ennek igen közeli párhuzama lehetne a bélakúti/péterváradai templom – ha a háromhajós hosszházat sikerülne igazolni. E párhuzamosításnak az emlékanyag időrendje nem mond ellent. A kerci ciszterci templomot Entz Géza²⁰¹ és nyomában Marosi Ernő²⁰² az 1230-as évekre keltezte. A folyamatban lévő régészeti ásatások alapján²⁰³ e dátum a tatárjárás utánra módosítható. A ciszterci Nagykáptalan határozatai alapján Pataki Vidor mutatta ki azt,²⁰⁴ hogy a bélakúti/péterváradai monostortemplomot is a tatárjárás után, 1246 körül építették fel másodízben.

Bonyolultabb összefüggéseket kell feltételeznünk, ha az alaprajzon látható állapotot – az osztatlan hosszházat – vesszük alapul. Ebben az esetben egyrészt annak a lehetősége merülhet fel, hogy a péterváradai várhegyen tevékenykedő építőmester a kerci építési programot redukálta. Az alaprajzi rendszer egysze-

rúsítása e korban egyáltalán nem számított ritkaságnak²⁰⁵. Marosi Ernő szerint a magyarországi ciszterci építészetben is megfigyelhetők ilyen tendenciák²⁰⁶. Megfogalmazódhat azonban egy olyan gondolat is, hogy a pétervárad-i várhegyen egyáltalán nem törekedtek a kerci monostortemplom reprodukálására, vagyis más szóval, nem a Morimond II. típusú alaprajzi rendszert igyekeztek megvalósítani. A ciszterci rend hazájában, Franciaországban vannak olyan monostortemplomok (Bonnescombe, Grandselve), amelyeknél a poligonális lezárású főszentély és a két-két egyenes lezárású mellékszentély folytatásában a keresztház után osztatlan hosszház következik²⁰⁷. Így nem vethetjük el teljesen az alaprajzi koncepció közvetlen franciaországi származásának a lehetőségét. E feltételezés látszólag nem egyeztethető Marosi E. azon megállapításával, hogy a magyarországi ciszterciekhez a francia építészeti hatások a német nyelvterület monostorain átszűrődve érkeztek²⁰⁸. A német hatás azonban inkább a részletformákon, az építészeti tagozatok kiképzésén fogható meg, a monostortemplomok alaprajzi elrendezése viszont híven őrizi a franciaországi előképeket.

A karlsruhei publikálatlan alaprajzról (3. kép) kikövetkeztethető tetőszerkezetnek (6. kép) a XIII. századi ciszterci építészetben nem találtam párhuzamát.²⁰⁹ Ez alapján azonban még nem szabad azonnal arra következtetni, hogy e részlet nem hiteles, csak a térképrajzoló fantáziájának a szüleménye. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy e tetőszerkezet egy átépítés eredménye lehet. Erre leginkább 1526 után kerülhetett sor. Az 1526-os ostrom idején ugyanis a török rohamot többnapos ágyúzás előzte meg²¹⁰, amelynek során a monostortemplom tetőszerkezete könnyen megsérülhetett.

Nincs adat arra, hogy a kercihez hasonlóan²¹¹ a pétervárad-i várhegyen álló monostortemplom is a környék nagyobb építkezéseinek követendő mintává vált volna. Lehet, hogy e hiány csak látszólagos, és csak annak a következménye, hogy vidékünkön jelenleg csak két korabeli templom: a dombóói²¹² és az aracsi²¹³ alaprajzi rendszere ismert.

A bécsi Pétervárad-felmérés (5. kép) alapján következtethető ki a monostorhoz kapcsolódó épületek alaprajzi elrendezése is. A karlsruhei Pétervárad – alaprajzok (2 – 4. kép) szerint a belső várban csak két épület állt: a monostortemplom és attól északra egy téglalap alaprajzú építmény, amelynek hosszanti tengelye egy-két fok eltéréssel a templom tengelyével párhuzamos. Nem világos, hogy e palatiumnak²¹⁴ is meghatározható épület a templommal milyen módon függött össze. A bécsi felmérés rajzolója bejelölt egy olyan falat is, amely a templom északi keresztházát és a téglalap alakú „épület” északkeleti sarkát

kötötte össze, valamint egy másikat is, amely a templom nyugati homlokzatának déli sarka és a homlokzattal párhuzamos belső várfal között állt. E falak bizonyítják, hogy a templomhoz északi oldalról a szerzetesek lakóhelye, a kolostornégyszög csatlakozott. A karlsruhei alaprajzok téglalap alakú „épülete” is ennek egyik szárnya. A kolostornégyszög a bencések körében alakult ki, és tőlük vette át a többi szerzetesrend azt a gyakorlatot is, hogy ezen épület helye a templom déli oldalán van²¹⁵. E szabályt azonban nem alkalmazták mereven. Még a ciszterciek körében is elég sok a kivétel²¹⁶, pedig a rendi Nagykáptalan a XII–XIII. században a monostorépítkezésekre szigorúan felügyelt²¹⁷. A pétervárad-i várhegy esetében a kolostornégyszög rendhagyó elhelyezésében az is közrejátszhatott, hogy a téglalap alakú belső várba déli, illetve délnyugati oldalról lehetett bejutni (2–5. kép). A kolostornégyszög ilyen elhelyezkedése feltehetően a szerzetesek nyugalalmát volt hivatott megőrizni.

A bécsi alaprajz (5. kép) szerint a kolostornégyszög hiányos – 1688-ban csak az északi szárnya volt meg. Eredetileg itt kaphatott helyet a calefactorium, a konyha, valamint a szerzetesek, illetve a conversusok refektórium²¹⁸. Nem lehet teljes biztonsággal eldönteni, vajon a kolostornégyszög hiányzó részei a XIII–XVII. század közt dőltek-e romba, vagy már eredetileg sem készültek el. Több tényező is szól az első lehetőség mellett. A kolostornégyszög teljes kiépítését a ciszterciek csak igen ritkán hanyagolták el²¹⁹. A középkori Magyarország területén ennek csak egy biztos példája van: Pásztó²²⁰. E párhuzam bizonyító értékét azonban erősen csökkenti az, hogy e monostort a ciszterciek a bencésektől készen vették át. További súlyos érv az is, hogy a bécsi alaprajzon nyoma sincs a sekrestyének, pedig azt egy 1379-es oklevél is említi²²¹. Nehezen képzelhető el az is, hogy a káptalanterem hiányzott volna. A templom után ugyanis a káptalanterem egy monostor legfontosabb helyisége²²². Így azt a templom északi keresztházának csatlakozásában akkor is kialakították volna, ha az egész kolostornégyszög kiépítésére nem is akartak sort keríteni. Éppen a káptalanterem fontosságának tudatában tűnik furcsának az, hogy a bécsi Pétervárad-alaprajzon (5. kép) a kolostornégyszög keleti szárnya túl keskeny²²³. A párhuzamok alapján arra lehetne számítani, hogy a kolostornégyszög keleti fala a keresztház délkeleti sarkához csatlakozzon. E fal azonban a XVII. század végi felmérés szerint ettől nyugatabbra húzódott, a keresztház északi homlokzatának a középvonalából indult ki. Nem kizárt, hogy e „rendellenesség” is csak egy átépítés eredménye, amelynek során a kerengő keleti szárnyának a külső homlokfalát elbontották.

Nagy jelentősége van a bécsi alaprajz (5. kép) egy másik apró részletének

is. A templom nyugati irányban rövidebb volt, mint a kolostornégyszög, amelynek északi szárnya egészen a téglalap alakú belső vár északnyugati sarkáig nyúlt. Itt lehetett a ciszterci monostorok egy jellegzetes részlete: a conversusok utcája²²⁴. E folyosón vonulhattak naponta többször is a templomba zsolozsmázni a belakúti/péteváradai conversusok vagy magyar nevükön munkástevérek²²⁵.

A monostor épületeire utal két XVI. század eleji feljegyzés is. A már említett 1522-es számadásban²²⁶ a templom harangozója is szerepel. Mivel a ciszterci rend előírásai a nagyméretű harangtoronyokat szigorúan tiltották²²⁷, ezen adat alapján csak egy, a hosszház tetőgerincén ülő, kisméretű ún. huszártoronyra szabad következtetni. Az 1526-os török ostrom menetét részletesen leíró Antonio Giovanni da Burgio pedig arról számolt be²²⁸, hogy a belső vár eleste után a még életben maradt védők a templom tornyába vonultak vissza. E feljegyzés a XVII. század végi alaprajzokon (2–5. kép) nehezen egyeztethető, mivel azokon a templom belsejében sem és környékén sem találni utalást toronyra. Gondolhatunk esetleg arra is, hogy e torony az 1526-os ostrom idején annyira megsérült, hogy a törökök a kijavítás helyett egyszerűen lebontották. A fentebb már említett rendi tilalom miatt egy másik megoldás tűnik valószínűbbnek. A karlsruhei alaprajzokon (2–4. kép) a templom nyugati homlokzata közelében a várfal síkját egy nagy és egy sokkal kisebb négyszögletes torony szakítja meg. A bécsi alaprajz (5. kép) szerint ugyanitt két egyenlő nagyságú és egy kisebb torony állt. Nem kizárt, hogy a nagyobb tornyot vagy tornyokat tekintette az 1526-os ostrom leírója a monostor tornyának. Elképzelhető, hogy a péteváradai várhegyen a tornyokkal tagolt homlokzat iránti igény²²⁹ és a rendi előírások közti ellentmondást úgy igyekeztek áthidalni, hogy a templom nyugati homlokzata előtt húzódó várfalba építettek bele egy vagy két tornyot. Így a tilalmat sem szegték meg és a tornyokkal is rendelkező homlokzat látszata is kialakult.

E tornyon vagy toronypáron kívül a XVII. század végi alaprajzokon a várfalak más részleteit is egymástól eltérő módon ábrázolták. A karlsruhei alaprajzokon (2–4. kép) a téglalap alakú belső várfal északnyugati sarka körülveszi a kolostornégyszöget. A bécsi felmérés (5. kép) szerint ezzel ellentétben a belső vár északi fala egy kis töréssel a kolostornégyszög északkeleti sarkába fut. Jelenleg még nem lehet eldönteni, melyik megoldás felel meg a valóságnak. Pedig e részlet a vár és a monostor építésének sorrendjét világíthatná meg. A bécsi alaprajz azt sugallja, hogy a téglalap alakú belső várfal e részét csak a kolostornégyszög elkészülése után fejezték be.

A XVII. század végén nemcsak a négy alaprajz, hanem több rézmetszet²³⁰ és

egy emlékérem²³¹ is készült a pétervárad-i várról. Ezen ábrázolások forrásértékét akkor tudjuk igazán fölmérni, ha tisztázzuk, milyen körülmények közt keletkeztek, továbbá, milyen célt szolgáltak. Az alaprajzok keletkezési történetéből kiderül, hogy 1688-ban rövid idő alatt legalább két alkalommal fölmérték. A felfokozott aktivitás a törökellenes hadjárat eseményeivel²³² magyarázható. Hadászati okokra vezethető vissza az is, hogy a felmérést végző hadmérnökök pontosságra törekedtek, különösen az erődítések ábrázolásában.

Másfajta igények kielégítését szolgálták a rézmetszetek²³³. A XVII. század végi törökellenes harcokat élénk érdeklődéssel követte a nyugat-európai közvélemény. A várostromok, csaták leírását tették színesebbé a metszetek. Alkotói az események valós ábrázolására törekedtek, munkáikra mégis a reális és fantáziaszülte elemek keveredése a jellemző. Ez érthető is, hiszen a rézmetsző mesterek többsége a helyszínen nem járt, hanem egy vázlatra vagy alaprajzra támaszkodva „szerkesztette meg” képét. Ennek tudatában felvetődik a kérdés: felhasználhatjuk-e és ha igen, milyen mértékben azokat a XVII. század végi Pétervárad-látképeket, amelyekben a védőfalakon belül egy kéttornyú, gótikus templom látható (10. kép). Helyesebb, ha erre a forrásra semmilyen következtetést sem alapítunk²³⁴. Van ugyanis a fentebb vázolt „bizonytalansági tényező” mellett egy másik is. Előfordult, hogy a korabeli rézmetszők megfelelő ábrázolás vagy vázlat hiányában, egy másik város vagy csata képét használták fel újra. Jobb esetben ezeken bizonyos részleteket átalakítottak, máskor azonban csak annyit változtattak, hogy a rézlemezről az eredeti feliratot lecsiszolták, és újat véstek helyette²³⁵. Nem lepődhetünk meg igazán azon, hogy a „Varadinum Petri” vagy „Peterwardein” feliratú, XVII. század végi metszetek tulajdonképpen nem is Péterváradot ábrázolják. Az épületek elrendezése azt bizonyítja, hogy ezek Wilhelm Dilich 1600–1604 közt keletkezett, Nagyváradot (Oradea, Rom.) bemutató látképének (11. kép) másolatai²³⁶. Az átvételt igencsak megkönnyíthette az, hogy Dilich műve rendkívüli népszerűségnek örvendett: a XVII. század folyamán több mint tíz alkalommal lemásolták²³⁷. Másrészt ez esetben a jóhiszemű tévedés lehetősége sem zárható ki. A két helység korabeli latin, illetve német neve (Varadinum – Varadinum Petri; [Groß] Wardein – Peterwardein) majdnem azonos. Így a Kárpát-medence földrajzi viszonyait csak nagy vonalakban ismerő, nyugat-európai rézmetszők arra a téves következtetésre juthattak, hogy egyetlen város két névváltozatával állnak szemben.

Pétervárad több XVII. század végi csataképen is felbukkan. Látható a vár egy részlete Pieter van der Berge Belgrád 1688-as ostromát megjelenítő rézmetszetén (12. kép)²³⁸, továbbá a védműveket és az alattuk kiépített dunai hajóhidat

az 1691-es slankameni (középkori magyar szóhasználattal: szalánkeméni) csatát ábrázoló képek²³⁹ is be szokták mutatni. A hitelesség ebben az esetben még a fentebb elemzett alkotásoknál is kisebb mértékben kérhető számon. A mellékalakok, illetve lényegtelen részletek megjelenítésekor ugyanis sokkal jobban érvényesült a tipizálás²⁴⁰. A rézmetsző ilyenkor már általában egyáltalán nem is törekedett másra, mint egy „tipikus” katona, falu, vár stb. megjelenítésére. Így igencsak valószínűtlen, hogy a Pétervárad felirat mellett felbukkanó tornyoknak és falaknak bármilyen forrásértékük lenne. Érvényes e megállapítás a vár egy olyan ábrázolására is, amely a Savoyai Jenő 1697-es hadjáratát szemléltető térképen látható (13. kép)²⁴¹.

A felsorolt negatív példák ellenére sem zárható ki annak a lehetősége, hogy a péterváradi monostor és középkori vár a jövőben forrásértékű látkép alapján is elemezhető lesz. 1608-ban az Adam Herbshtein vezette követség tagjaként a konstantinápolyi hadiúton végigutazott Maximilian Prandstetter is. Ő bejutott számos török uralta várba, és ezekről nemcsak rövid leírást, hanem vázlatrajzot is készített. Kéziratban maradt útleírásából publikált részleteket 1910-ben Ivan Bojničić²⁴². Közleményében azonban a szöveget díszítő képeket nem reprodukálta. Dolgozatának e hiányossága azáltal vált igazán súlyossá, hogy a hédervári kastély könyvtára, ahol Prandstetter művét őrizték, a II. világháborúban megsemmisült²⁴³. Így csak abban reménykedhetünk, hogy e kéziratnak vannak további, ma még lappangó példányai is, és ezek valamikor a tudományos kutatás számára hozzáférhetőkké válnak.